ЗА НЯКОИ ПРОЯВЛЕНИЯ НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ХУДОЖЕСТВЕНИ ЗАНАЯТИ ОТ ПЛИСКА И ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

В резултат на мащабните археологически разкопки извършвани през последните години, в музейните фондове на столичните центрове Плиска и Велики Преслав постъпи разнообразен археологически материал. Наред с многобройната старобългарска керамика и изделията на различните занаятчийски и ювелирни техники, значително място сред открития материал, заемат предметите от ковано желязо.Това са преди всичко предмети свързани с бита и въоръжението на местното население. При значителна част от тези произведения, наред с утилитарното им предназначение, подчертано личи стремежа на техните майстори за естетическо оформяне на готовите изделия. Тази особеност на ковашката продукция, дава възможност, тя да бъде обособена в специална група изделия, принадлежащи към продукцията на художественото ковачество.

Въпросът за художественото ковачество на изделията от черен метал е една голяма и все още недостатъчно изследвана тема в българската историография. Настоящото съобщение е опит да се обърне внимание на тази интересна във всяко едно отношение продукция, която продължава да постъпва от археологическите обекти на двата столични града, и която все още не се радва на особен пиетет от страна на изследователите*. Предвид на ограничения обем на настоящото съобщение, археологическия материал тук няма да бъде предмет на конкретен анализ. Няма да се спирам и на отделни примери. Интересът ни към тези изделия на металообработването е продиктуван само от желанието ни да се хвърли светлина върху този често пъти пренебрегван за изследване археологически материал, като се посочи неговото място, специфика, художествени особености на декорация и приложение в старобългарската култура.

Дълго време, продукцията на старобългарските ковачи остава встрани от вниманието на изследвачите, за разлика от изделията изработени от благороден метал. В повечето случаи на желязото се гледа, като на материал не притежаващ художествена стойност. Кованото желязо обаче, наред с цветните метали, керамиката, текстила и дървото, определено има своето място сред репертоара на старобългарските ху-

* Настоящото съобщение е вариант на доклада посветен на честването на 80 годишния юбилей на проф. Ежи Гонсовски от Института по антропология и археология към Варшавския университет.

дожествени занаяти. От желязо били изработвани всички сечива за стопанството, както и инструментариума за различните видове занаятчийските дейности. От него се изработвали разнообразни художествено ковани изделия свързани с бита на населението: прибори за огнища (триножници, зооморфни главнярници, вериги и маши), свещници, кадилници, маши за гасене на свещи, кръстове, катинари, панти за врати, ключове, обкови на ракли и врати, окачалки и гвоздеи, огнива, ножове, огрибки, писала, теглилки, дръжки на мечове, шпори, стремена, апликации на конската амуниция, литургическа утвар и обков за интериорите на църкви, декоративни розети и други.

При декорацията на предметите от желязо майсторите ковачи предпочитали стилизирани и схематизирани геометрични, растителни и животински мотиви, които следвали формата на готовото изделие. В това отношение майсторите се съобразявали преди всичко с утилитарното предназначение на изготвяния предмет, а след това с неговата декорация. В технологично отношение украсата на кованите предмети ставало чрез горещо пластично моделиране, при което изработвания предмет получавал и необходимата обемна форма. Към тази обработка се отнася профилирането на краищата на предмета, чрез щамповане на различни елементи и мотиви, които след охлаждане на метала, се отделяли от останалия фон на метала (инкрустация). Към фигурната декорация на горещия метал принадлежи една от най-разпространените сложни техники – везаната дамаска. В други случаи украсата се нанасяла само върху повърхността на предмета, чрез отнемане на част от материала – т.нар. гореща фигурна обработка, която включва обикновена повърхностна гравировка, дълбока гравировка – en creaux, релефно щамповане, насичане, платиране, занитване и прорязване. Често пъти видимото пространство е запълвано с различни комбинации от точковидни орнаменти, кръгове, диагонални насечки, зигзаговидни линии, декоративно усукване, ажурна декорация и други орнаментални елементи. За украсата на един предмет обикновено се използвали по няколко декоративни техники. Най-често обаче се прилагала релефната профилировка, която била съставна част на технологическия процес. Като цяло, художественото ковачество разполагало с твърде ограничен арсенал от елементи на орнаментация, но начина на тяхното представяне било твърде категорично и в много отношения дори консервативно.

Направените металографски анализи на художествено изработена ковашка продукция показва диференциране на ковашкото производство по сложност на производство. Вероятно са съществували различни категории ковачи като висококвалифицирани специалисти (изработващи профилировка на железните изделия с използването на художествени елементи и термическа обработка), селски ковачи (извършващи проста профилировка, различни ремонтни работи, подковаване, изработване на различни необходими за човешкия бит изделия) и ковачи специализирани само по определен вид производство (изработване на инструменти, оръдия на труда и оръжия и др.). Високо обществено положение заемали ковачите, които работели по поръчка на владетелския двор или неговите приближени. Тези майстори имали възможността често да пътуват или да контактуват с други занаятчии или търговци и

по този начин да усвояват нови рецепти и образци на ковашкото производство. Освободени от влиянието на шаблона, много от кованите предмети, най-често имат характера на уникати, и в много отношения представляват истински художествени ценности. С особена любов били украсявани различни части на конската сбруя като псалии на юзди, ремъчни разпределители, колани апликации, стремена, шпори, накрайници и обков на кании, токи и различни предмети свързани със снаряжението и въоръжението на българския воин (Витлянов 1996, 119 с.).

Говорейки за разнообразието на художествено изработената ковашка продукция, веднага трябва да отбележим, че нейното количество достигнало до нас е твърде ограничено, макар че изделията от желязо след керамиката са най-често срещани сред археологическия материал у нас. Природните и климатични условия не са позволили на редица прекрасни изделия на този художествен занаят да се запазят и достигнат до нас в първоначалния си вид. В този смисъл, откритите при археологически проучвания произведения на художествено обработеното желязо са от особено важно значение при изучаването на старобългарските приложни занаяти.

Сложните процеси на формиране на старобългарското изкуство, представляващо симбиоза от местни производствени традиции и привнесени вкусове от източни и най-вече от византийски влияния, създава възможност за изграждане през IX–X век на редица производствени центрове. От достигналите до нас писмени сведения и най-вече от данните на археологическите проучвания става ясно, че главни центрове на ковашко производство са съществуващите тогава градове и преди всичко столичните центрове на Първото българско царство Плиска и Велики Преслав (Vitlyanov 1989/ 1990, s. 145–170; Витлянов 1980, с. 137–145; Витлянов 2002, с. 713–719; Витлянов 1988, с. 37–40; Витлянов 2004, с. 22-75; Балабанов 1980, с. 27–36; Дончева-Петкова 1984, с. 95–103; Хеннинг 1987, с.189–199). При по-голямата част от постъпилите в музейните фондове художествено обработени железни изделия личи стремежа на ковачите за художествено оформяне на готовото изделие, по подобие на тези изработени от цветен метал. Най-често използваните орнаменти са свързани преди всичко с производствените традиции на златарството, леярството, медникарството и редица други художествени ювелирни техники, практикувани по българските земи. В това отношение старобългарските ковачи са имали за пример и подражание великолепните орнаменти и изображения на старобългарската торевтика, като съдовете от златното съкровище от Наги сент Миклош (Mavrodinov 1943; Ваклинов и Ваклинова, 1983; Lázló – Kácz 1973, 203 s.), Севиновата чаша от Велики Преслав (Тотев 1964, с. 5–15; Тотев 1964, с. 56), или пък ювелирните творби от рода на Мадарските колани накити (Мавродинов 1959, с. 205–221; Мавродинов 1936, с. 223 и сл.; Миятев 1926–1927, с. 14 и сл.; Миков 1934, с. 429 и сл.), откритата в околностите на Преслав великолепна златна накитна гарнитура (Тотев 1982, 101 с.) и редица други паметници на старобългарското изкуство. Разбира се при декорирането на своите произведения, старобългарските ковачи са използвали различни технологични похвати с оглед на специфичните особености на обработвания материал. Присъствието на декоративен еле-

мент в направата на даден предмет до голяма степен допринасял за усъвършенстването на художественото ковање. Украсата била по-скоро хрумване на майстора и като такава тя носи отпечатъка на неговите естетически виждания. Така в процеса на своята работа, майсторът-ковач откривал възможността да създава предмети не само с утилитарно предназначение, но и да ги моделира художествено и с това да ги пренася в сферата на художественото творчество.

При украсата на ковашките изделия, майсторите-ковачи използвали стилизирани, геометрични, растителни, животински или други мотиви. Предпочитана украса е геометричната, която е по-ефектна и много по-бързо се изпълнява. Често се срещат мотиви от растителен произход, които са така опростени, така стилизирани, че започват да се третират като геометрични орнаменти Тяхното нанасяне следвало формите на предметите и се съобразявало преди всичко с утилитарното им предназначение. В занаятчийските изделия формата е имала художествено въздействие само ако в нея се чувства достатъчно категорично приложението на предмета. Художественият ефект на този вид изделия няма самостоятелно естетическо звучене. Този ефект е пряко свързан с разкриване на утилитарното в тях. Красотата на ковашкото изделие произтичала от възможностите на ковача да владее дадена форма и да създава съвършени предмети, изхождайки преди всичко от точното разбиране на тяхното предназначение, от вярното отчитане на наличните конструктивно-технически възможности, от дълбокото познаване на свойствата на обработвания материал.

Когато говорим за художествените елементи на ковашките изделия на старобългарските ковачи трябва да посочим някои характерни особености на това производство. На първо място трябва да отбележим абсолютното придържане на българския ковач към принципа на функционалността на формата. На второ място – придържането към функционалното украсяване, в смисъл на връзката на украсата с приложната функция на формата, и с начина на употребата на предмета. На трето място ще посочим една специфична художествена особеност при украсата на този вид изделия – наличието на т.н. празно поле, като форма на декоративен елемент. По принцип в изобразителното изкуство се декорират по-скоро видимите страни на изработвания предмет. Оттук произтича и естественото наличие на празни полета, като елемент на украса, които винаги създават впечатлението за примитивност и семплост или незавършеност на изделието. Към елементите на декорация на старобългарското ковачество могат да се прибавят и редица други, като подчертаното присъствие на орнаментите и простотата на формата на предмета, които са последствие от придържането на майстора към неговата функционалност и утилитарност.

С приемането на християнството в България, се създали условия за укрепване на положението на господстваща класа, създала се идеологическа обосновка за структуриране на феодалната йерархия. Храмът, в който протичал целия литургически церемониал, по подобие на Византия, се превърнал в съсредоточие на изкуство. В него се синтезирал труда на многобройни архитекти, каменоделци, ювелири, златари, ковачи, медникари, зографи, и художници. И въпреки че под егидата на църквата се обединявали многобройни художествени дейности, зад нейните предели оставали

редица клонове на железообработващите производства, които не били основни производители на художествени изделия, но представлявали производствената основа на редица занаятчийски дейности. Естествено между произведенията от метал, предназначени за църквата и изделията предназначени за широкия кръг градско население, съществувала значителна разлика както във формата и декорацията, така и в тяхната утилитарност. Първите били тържествено монументални, вторите – непосредствени и достъпни, тясно свързани с ежедневния живот. Без съмнение първите художествено изработени църковни изделия от метал били дело на византийски внос. Много форми свързани с употребата на светски произведения били взаимствани също от Византия. В много отношения създаващата се в течение на няколко столетия българска духовна и светска аристокрация се превръща във важен клиент на византийските занаятчийски произведения. Българските владетели се стремели да подражават във всяко едно отношение на византийските василевси. Това способствало, да бъдат поощрявани появилите се в българските земи византийски майстори на фрески, архитекти, иконописци, занаятчии-художници, изработващи различни предмети необходими както за църковния култ, така и за светско предназначение. От Византия били внасяни в България не само художествени произведения, но и цели културни пластове, които в новите исторически условия претърпявали ново развитие, приспособявали се, изпълвали се с ново съдържание. Този внос от луксозни изделия обаче оставал чужд за широкия кръг гражданско население, както като притежание, така и като отражение в модните тенденциите в областта на кованото желязо и другите клонове на художествените занаяти. Макар, че по принцип българските приложни занаяти и техните майстори били повлияни в голяма степен от византийската култура, в никакъв случай не можем да приемем, че тя се явява определящ фактор в изграждането на естетическия вкусове на българските майстори. Голяма част от това влияние има свои особености, свой обсег на проникване. Нещо повече. Влиянието не е било еднопосочно. Византия получавала от България не само редки суровини, но и редица произведения на българските художествени занаяти.

В занаятчийските работилници и художествени ателиета, наред с българските занаятчии без съмнение са работели и редица византийски майстори, които помагали в усвояването на ковашките техники и изобразяването на богатия художествен репертоар. Така се създавали прекрасни образци на българското изобразително изкуство, които на пръв поглед изглеждали като чели са създадени от византийски художествени елементи, но по същество стояли далече от византийското изкуство. Сложният процес на създаване на изделия от византийски елементи с не византийски характер се забелязва твърде отчетливо не само при ковашките изделия, но и в редица клонове на архитектурата, живописта, скулптурата, и в редица произведения на приложното изкуство като резбата по кост, глазираната и рисувана керамика, клетъчен емайл, и други прояви на старобългарското приложното изкуство (Миятев 1930, с. 73 и сл.; Мавродинов 1959; История...1976; Тотев 1993; Тотев 1982, с. 79–87).

Новоизградените църкви, разгърналото се манастирско и гражданско строителство, както и изграждащата се духовна и светска аристокрация, се нуждаела от

все по-голямо количество художествени изделия. Организираното занаятчийско производство в столичните центрове на Първото българско царство, както и съществуващите вече болярски и манастирски ковашки работилници трябвало да се попълват с нови майстори, и естествено това попълване е ставало за сметка на големия брой градски занаятчии, традиционно свързани с народното творчество. Изделията на градските занаятчии съставляват другия и може би най-обширния пласт в художествената обработка на желязо на ранносредновековна България. Тяхната продукция, представена най-вече различни видове украшения или предмети на бита, били съобразени с вкуса и предпочитанията на по-широк кръг градско население. Тези вещи, свързани с масовата градска култура, претърпели различни стилови изменения. Сред известните ни ковашки изделия отчетливо се отделя и трети пласт – изделия на селските занаятчии. Селските ковачи, ювелири и грънчари пускали продукция за достатъчно ограничен кръг от хора, които в социално отношение влизали в една и съща група със самите занаятчиите. Според степента на развитие, някои градски занаятчии започвали да обслужват не само определен кръг граждани, но преди всичко изпълнявали поръчки на боляри и приближени на владетелския двор, от които понякога били в пряка зависимост.

Любопитно е, че след приемането на християнството във всички клонове на занаятчийските дейности се появяват изделия с богато развита орнаментация и съвършена техника на изпълнение. Много от произведенията са подражание на византийски или източни мотиви претворени в духа на българските народни традиции. Вносните изделия са представлявали в повечето случаи образци за подражание на местните занаятчии, които вероятно твърде често се копирали, но свободно и творчески се интерпретирали, видоизменели се и се трансформирали в съответствие с местните художествени тенденции.

Византийските вносни изделия не оказали съществено влияние върху ранносредновековните български занаяти, които били достатъчно развити и самобитни. Българските занаятчии през IX–X в. добре познавали не само художественото коване, но и леенето, инкрустацията и множество други занаятчийски техники на металообработването. Естествено е, че основите на този занаят по отношение на технологията не биха могли да се изменят под въздействието на внесените византийски стоки. Изменения обаче съществували по отношение на декоративните елементи. Художественото занаятчийство до приемането на християнството все още е било тясно свързано с езическите традиции. Съвсем естествено преобладаващата символика в украшенията е била езическа. Много обичаи и обреди продължавали да съществуват наред с християнските или се сливали с новите обряди и празници. Двуверието придобило характер на устойчива тенденция, определящо много страни от живота на хората от тази епоха, включително и характера и съдържанието на изобразителното изкуство. Градските занаятчии, произвеждащи обикновени изделия за масова употреба , не са били още готови да усвоят новите тенденции в развитието на византийските художествени техники в областта на кованото желязо. Ето защо пласта от византийски декоративни елементи в кованите изделия от желязо и пласта от художествени елементи

в българската занаятчийска продукция, както показват резултатите от археологическите разкопките са съществували паралелно.

В заключение на тези кратки бележки за кованото желязо от Плиска и Велики Преслав, трябва с основание да отбележим, че старобългарските ковачи не са оставили школи в областта на тази занаятчийска техника, но в годините на мирен съзидателен труд, те създали великолепни изделия на ковашкия занаят, свидетелстващи за вечния стремеж на средновековния човек към красота. Независимо от обстоятелството, че днес не са оцелели уникални образци от тази производствена дейност, не е трудно на базата на новопостъпилите материали от двата столични центъра, да се очертае една приблизително вярна картина, за безспорните художествени възможностите и постижения на старобългарските майстори-ковачи през IX–X век.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1978: Ангелов, Б. Ст. Сказание за железния кръст. – В: Из старата, руска и сръбска литература. С., 1978, с. 61–78; 79–98.

Балабанов 1980: Т. Балабанов**.** Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска. – Археология, 1980, кн. 4, с. 27–36.

Ваклинов и Ваклинова 1983: Ст.Ваклинов и М.Ваклинова. Съкровището от Над Сент Миклош. С., 1983.

Витлянов 1980: Ст. Витлянов**.** Данни за обработката на желязо в центровете на Първото българско царство. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 137–145.

Витлянов 2002: Ст. Витлянов**.** За производственият характер на българските средновековни манастири. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. С., 2002, с. 713–719.

Витлянов 1988: Ст. Витлянов**.** Железообработка в средневековой Болгарии. – В: Труды V Международного конгреса археологов славистов. Т. 2, Киев 1988. с. 37–40.

Витлянов 1996: Ст. Витлянов**.** Старобългарското въоръжение от Плиска Мадара и Велики Преслав. С., 1996. 119 с.

Витлянов 2004: Ст. Витлянов. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. С., 2004, с. 22–75.

Дончева-Петкова 1984: Л. Дончева-Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска в Плиска. – Археология, 1984, № 2-3, с. 95–103.

История на българското изобразително изкуство. С., 1976.

Мавродинов 1976: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С.,1959.

Миков 1934: В. Миков. Поселищни могилни находки. – В: Мадара, I, С., 1934 , с. 429 и сл.;

Миятев 1926-1927: К. Миятев. Старобългарски златен накит от Мадара. – ИАИ, IV, 1926–1927, с. 14 и сл;

Миятев 1930: Кр**.** Миятев. Българското изкуство през IX–X век.– В: Сб. България 1000 години, I, С., 1930, с. 73 и сл.

Тотев 1993: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1993.

Тотев 1982: Т. Тотев. Вносна керамка стъкло и накитни предмети в Преслав. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 79–87.

Тотев 1982: Т. Тотев. Преславското златно съкровище. С., 1982, 101 с.

Тотев 1964: Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, XXVII, 1964, с. 5–15.

Тотев 1964: Т. Тотев. Една творба на българската художествена промишленост. – Изкуство, XIV, 1964, 4–5, с. 56.

Хеннинг 1987: Й. Хеннинг. Железообработващи работилници в Долната Дунавска област за времето между късната античност и ранното средновековие. – В: Българските земи в древността до създаването на българската държава. Втори международен конгрес по българистика. С., 1987, с. 189–199.

Vitlyanov 1989/1990: St. Vitlyanov. Das Schmiedehandwerk in Bulgarien vom VII.– XIV. Jh.– In.: Slavia antiqua, tom, XXXII-Rok 1989/1990, s.145–170.

Lázló – Kácz 1973: G. Lázló – I. Kácz. Der goidschatz von Nagyszehtmi klys. Budapest, 1977, 203 s.

Mavrodinov 1943: N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklys. Archeologia Hungarica, XXIX, Budapest, 1943.